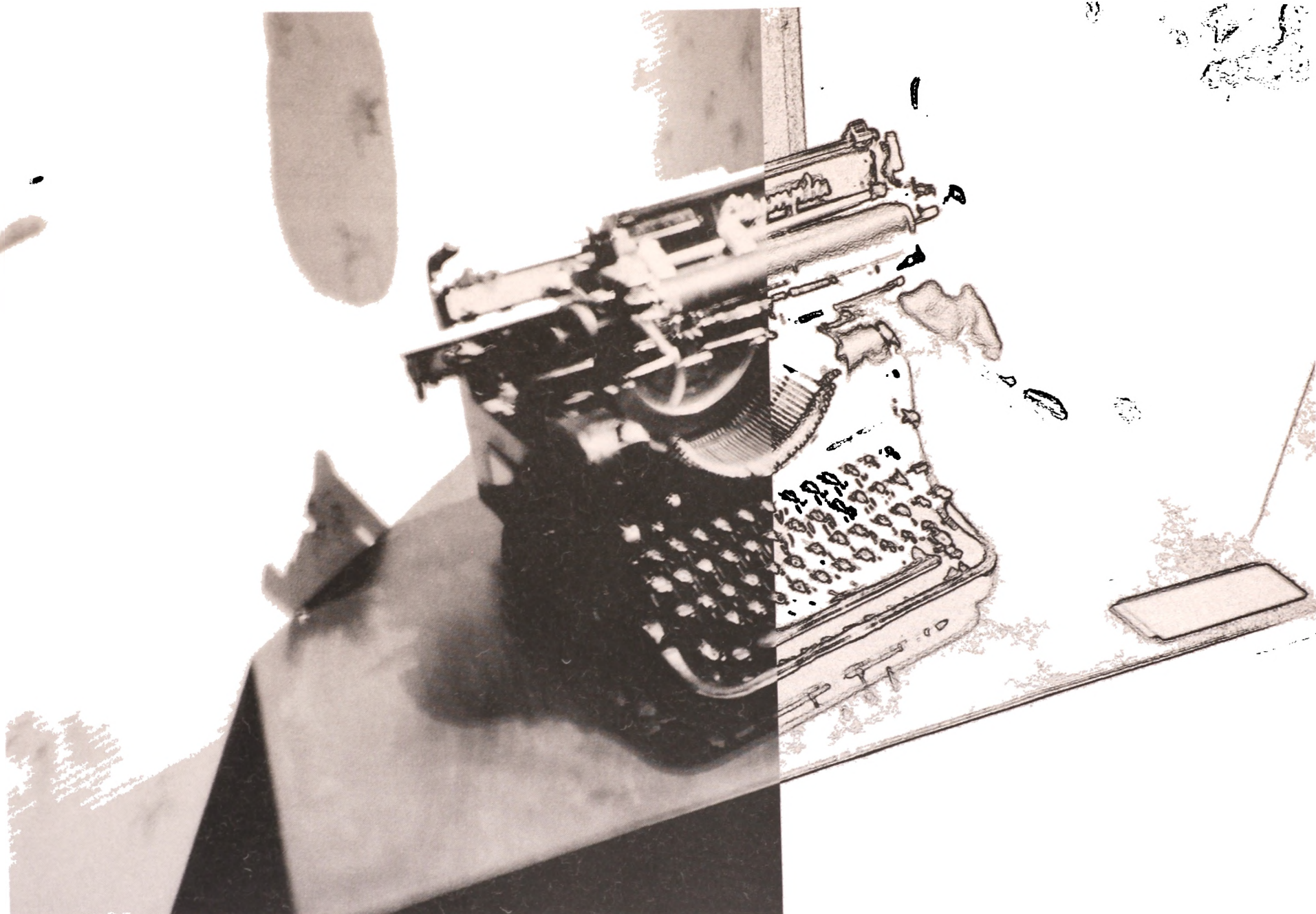

Ο ΗΘΙΚΟΣ ΕΓΩΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ HORKHEIMER

ΓΚΟΛΦΩ ΜΑΓΓΙΝΗ

ΦΑΚΕΛΛΟΣ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Το *Κριτική Θεωρία. Παράδοση και προοπτικές*, σε επιμέλεια Κώστα Καβουλάκου, συνιστά μια ελληνική συμβολή στον διεθνή διάλογο, ο οποίος εστιάζει στο παρόν και το μέλλον μιας από τις ισχυρότερες και μακροβιότερες θεωρητικές παραδόσεις του εικοστού αιώνα. Η Κριτική Θεωρία ακολουθεί με τρόπο συνεχή και αδιάλειπτο την ιστορική μοίρα αλλά και τη μοίρα των ιδεών στον εικοστό αιώνα, ενώ συνάμα βρίσκεται στο κατώφλι του αιώνα μας εξετάζοντας και τοποθετούμενη έναντι μιας σειράς προβλημάτων όπως το μέλλον του μαρξισμού, η πολυπολιτισμικότητα και οι νέοι όροι σύστασης των συλλογικών ταυτοτήτων, η επαναθεώρηση της σχέσης ατόμου και κοινωνίας, αλλά και το μοντέλο επικοινωνίας και συνεννόησης που προσιδιάζει στις σύγχρονες κοινωνίες της πληροφόρησης.

Σημείο εκκίνησης του πονήματος – όπως επισημαίνουν τόσο ο ίδιος ο επιμελητής όσο και άλλοι συντελεστές του– είναι η πρόσφατη εξέλιξη της Κριτικής Θεωρίας στην κατεύθυνση του χαμπερμασιανού επικοινωνιακού παραδείγματος. Ένα θέμα που τίθεται με αυτή την ευκαιρία είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν –ή, με τους όρους που υιοθετεί στον ανά χειράς τόμο ο Albrecht Wellmer (σελ. 221), η «θεωρία της νεωτερικής δημοκρατίας» στον Χάμπερμας– τοποθετείται στη συνέ-

Η Γκόλφω Μαγγίνη διδάσκει φιλοσοφία στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών.

χεια της πρώιμης Κριτικής Θεωρίας, καθώς και το κατά πόσο η «στροφή» που εκπροσωπεί οπισθοχωρεί έναντι των προγενέστερων επιτεύξεων του κριτικού εγχειρήματος με άξονα την «ριζοσπαστική κριτική της νεωτερικότητας», και πάλι με τους όρους του Albrecht Wellmer. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται τόσο η καταληκτική τοποθέτηση του επιμελητή που αναζητά «μια υλιστική διόρθωση» του χαμπερμασιανού επικοινωνιακού παραδείγματος (σελ. 253), μέσα από την εκ νέου θεώρηση του προγράμματος του «διεπιστημονικού υλισμού» στον πρώιμο Χορκχάιμερ, όσο και μια σειρά άλλων τοποθετήσεων (αναφέρω ενδεικτικά τα γραφόμενα του Κοσμά Ψυχοπαίδη περί φορμαλιστικής κατάληξης της χαμπερμασιανής θεωρίας της κοινωνίας, η οποία όμως δεν δύναται κατ'αυτόν να υπερβληθεί μέσω μιας επιμειξίας με στοιχεία άλλων παραδόσεων, όπως ο κοινοτισμός ή ο ιστορισμός, αλλά οφείλει να στοιχειοθετηθεί αυτοτελώς, σελ. 266-7).

Οι δρόμοι επαναπροσανατολισμού στο κριτικό εγχείρημα τους οποίους χαράσσουν οι συντελεστές του ανά χείρας τόμου έχουν δύο κατευθύνσεις. Καταρχήν, μια «εξωγενή» τοποθέτηση μέσα από το διάλογο της Κριτικής Θεωρίας με άλλες παραδόσεις τόσο από το χώρο της φιλοσοφίας όσο και της κοινωνικής θεωρίας. Αναφέρω ενδεικτικά το κείμενο του Γιώργου Ξηροπαίδη, όπου διασταυρώνονται τα ξίφη ερμηνευτικής και κριτικής θεωρίας πάνω στο επίμαχο θέμα της συνεννόησης, αλλά κι αυτό της Αλίκης Λαβράνου, όπου τίθεται στο επίκεντρο η πρόσφατη αντιπαράθεση νεοεγελιανισμού και επικοινωνιακής θεωρίας πάνω στο θέμα των συλλογικών ταυτότητων, με επίμαχο σημείο τη σύγκρουση ενός καντιανής προέλευσης μοντέλου αξιοπρέπειας με ένα νεοαριστοτελικής έμπνευσης μοντέλο αυθεντικότητας (σελ. 173 κ.α). Μια δεύτερη σειρά συμβολών όπως αυτές των Γ. Κουζέλη, Α. Μιχαλάκη, Φ. Βάκη, Φ. Τερζάκη είναι περισσότερο «ενδογενείς», καθώς εγγράφουν τις δυνατότητες μετεξέλιξης της Κριτικής Θεωρίας στο ίδιο το –διαφοροποιημένο αναμφίβολα– πλαίσιο της γένεσής της.

Μέσα από αυτό το διττό πρίσμα θα πρέπει να ιδωθεί και η παρουσία του Νίτσε στον πρώιμο Χορκχάιμερ του προγράμματος του «διεπιστημονικού υλισμού». Στο «Για μια θεώρηση του ηθικού εγωισμού: ο Νίτσε στον πρώιμο Χορκχάιμερ» επιχειρείται η εξέταση του τρίπτυχου Καντ-Σοπενχάουερ-Νίτσε, όπως αυτό αναπτύσσεται στην προβληματική του πρώιμου Χορκχάιμερ. Η σύντομη μελέτη εστιάζει στα κείμενα του Χορκχάιμερ της δεκαετίας του '30. Η κριτική θέση του Χορκχάιμερ παραμένει λίγο ως πολύ αμετακίνητη και θα αποτυπωθεί κατ'επανάληψιν έως και πολύ αργότερα: εάν υπάρχει ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει τη μέθοδο του Νίτσε είναι μια έλλειψη διαλεκτικής. Ως οξυδερκής «ψυχολόγος της σκληρότητας» διαγίγνωσκε την πραγματική κατάσταση της αστικής κοινωνίας χωρίς να μπορεί να την ερμηνεύσει. Γράφει ο Χορκχάιμερ σε μία μεταγενέστερη συζήτηση της δεκαετίας του '50, με αφορμή την πεντηκοστή επέτειο από το θάνατο του φιλοσόφου, όπου συμμετέχει από κοινού με τους Γκάνταμερ και Αντόρνο: «Αν είχε δει εξαιτίας ποιων συνθηκών η αστική τάξη δεν μπόρεσε να λύσει όλα τα προβλήματα που έχει θέσει στη φιλοσοφία της, θα είχε προσπαθήσει να σκεφτεί πρακτικές κοινωνικές προτάσεις. Καθώς δεν κατάφερε να προχωρήσει σε μια τέτοια διαλεκτική αντίληψη, ήταν πλέον πιο εύκολο να προσφερθεί σε καταχρηστικές ερμηνείες». ¹ Επιπλέον, ο Χορκχάιμερ θεωρεί εν πολλοίς υπεύθυνη την απουσία διαλεκτικής

στον Νίτσε για τον προϊόντα θετικισμό και τον βεμπεριανής προέλευσης σχετικισμό στις κοινωνικές επιστήμες στη στροφή του αιώνα.

Με παρόμοιους όρους, ο Αντόρνο μεθερμηνεύει την κρίση του Χορκχάιμερ μιλώντας για έλλειψη κάθε έννοιας προσδιορισμένης άρνησης στον Νίτσε, πράγμα που χαρακτηρίζει το εγχείρημά του για τη δημιουργία νέων αξιών. Παράλληλα, όμως, υπάρχει τόσο στον Χορκχάιμερ όσο και στον Αντόρνο μια αναγνώριση. Στην άποψη του Αντόρνο ότι «ο Νίτσε ήταν διαφωτιστής και ανήκει στην παράδοση της πεφωτισμένης σκέψης», στο μέτρο που «δεν υποστήριξε τον ανορθολογισμό υπό την έννοια της παραχώρησης των πρωτείων στη σκέψη του ανθρώπου στις δυνάμεις του ασυνείδητου ως τέτοιου» αλλά υποστήριξε ότι «η ίδια η συνείδηση λαμβάνει θέση απέναντι στην ορμή, αντί να καταδικάζει την ορμή θεωρώντας την πεπρωμένο της ασυνείδητότητας», ο Χορκχάιμερ απαντά (παραθέτω και πάλι): «Αν δεν μπορεί κανείς να επικαλείται τις σταθερές κατά της αλλαγής, τότε η φιλοσοφία του Νίτσε όντως δεν είναι μόνο συντηρητική και ο Νίτσε θέλει και την κοινωνική αλλαγή. Και απέναντι στον τρόπο με τον οποίο έχει ερμηνευθεί η φιλοσοφία του μπορούμε να πούμε ότι μεταξύ του υπερσυντηρητισμού του Νίτσε και της εξέγερσης υπάρχει στενή συγγένεια» (22).

Η πρώιμη κριτική που ασκεί ο Χορκχάιμερ στην αστική ηθική φιλοσοφία μπορεί να αποτελέσει μια ακόμη «ένδειξη» συμπλήρωσης ή «διόρθωσης» στις πρόσφατες επεξεργασίες μιας ηθικής στα πλαίσια τόσο του χαμπερμασιανού επικοινωνιακού παραδείγματος όσο και της τρίτης γενιάς των θεωρητικών της Κριτικής Θεωρίας.

Σε κάθε περίπτωση, η νιτσεική γενεαλογία συνιστά ένα από τα σημεία πραγμάτευσης της πρώιμης Κριτικής Θεωρίας που δεν πρέπει να περάσουν απαρατήρητα από την τάση «αναδίπλωσης» στις απαρχές της. Η αναγνώριση αυτής της συνάφειας είναι σημαντική τόσο για την κατανόηση της συνέχειας της κριτικής παράδοσης, όσο και για την αξιολόγηση των αλληλεπιδράσεών της με άλλες παραδόσεις από το χώρο της φιλοσοφικής και κοινωνικής θεωρίας. Παραπέμπουμε ενδεικτικά στη σημαίνουσα παρατήρηση του Γ. Σαγκριώτη στον ανά χείρας τόμο (σελ. 131), ότι η θεώρηση της αλήθειας από τον Χορκχάιμερ εμπλέκει την έννοια της πράξης με έναν τρόπο που θυμίζει τη ριζοσπαστικοποίηση της προβληματικής του νοήματος και της αξίας της αλήθειας, κι αυτό εκείθεν των μαρξιστικών καταβολών, με τρόπο που παραπέμπει στο νιτσεικό ερώτημα για το νόημα ως απόπειρα διόρθωσης του εγελιανισμού. Η μελέτη του ηθικού εγωισμού στην περίοδο από το συμπλήρωμα του 1931-4 *Λυκόφως. Σημειώσεις στη Γερμανία* έως και το κρίσιμο άρθρο του 1937 «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» αναδεικνύουν τον Νίτσε ως έναν από τους θεωρητικούς που κινητοποιούνται από τον Χορκχάιμερ για την υπονόμηση του ιδεαλιστικού ανθρωπισμού. Εδώ ενεργοποιούνται μοτίβα όπως η αξίωση για μια «εξωηθική» ερμηνεία της ηθικής, κριτική της μνησικακίας και του ασκητικού ιδεώδους –της «αποφυσικοποιημένης» ηθικής που κυριαρχεί στη νεωτερικότητα και οδηγεί στον μηδενισμό– αλλά και επαναξίωση μιας εγωιστικής προσαγής που δεν συμπίπτει με το ιδεώδες του ατομικιστικού εγωισμού της αστικής κοινωνίας, το οποίο αρθρώνεται πάνω στην αρχή της αυτοσυντήρησης: «...Οι σκοποί του Νίτσε δεν είναι οι σκοποί του προλεταριάτου. Το προλεταριάτο όμως μπορεί να παρατηρήσει ότι η ηθική, την οποία του συνιστά ο Νίτσε, να είναι

δηλαδή ανεκτικό, είναι απλώς παραπλάνηση γι'αυτόν τον φιλόσοφο της άρχουσας τάξης. Ο ίδιος διδάσκει στις μάζες, που μόνον ο φόβος τις κρατάει, να συντρίψουν αυτό τον μηχανισμό. Όταν το καταλάβουν αυτό πραγματικά, τότε ακόμη και ο Νίτσε μπορεί να συμβάλει στο να μετατραπεί η εξέγερση των δούλων στην ηθική σε προλεταριακή πράξη».²

Αργότερα, ο Χορκχάιμερ παραθέτει, στο «Εγωισμός και κίνημα ελευθερίας» (1936), έναν χαρακτηριστικό αφορισμό από το *Βούληση για δύναμη*, όπου ο Νίτσε γράφει ότι, σε μια εποχή όπου κυριαρχεί ο μηδενισμός, δεν υπάρχει πια ευχαρίστηση στο να είναι κανείς εγωιστής (σελ. 65). Αυτά είναι μερικά από τα μοτίβα που ενεργοποιεί ο Χορκχάιμερ για τη γενεαλογία της αστικής ηθικής που επιχειρεί. Σε βασική προϋπόθεση αναδεικνύεται εδώ η απόρριψη μιας ιδεαλιστικού τύπου έσχατης θεμελίωσης της ηθικής. Η εκ νέου θεώρηση των αναλύσεων αυτών κρίνεται ακόμη σημαντικότερη στο μέτρο όπου η ηθική φιλοσοφία είναι

ένας από τους ερευνητικούς χώρους που έχουν ενεργοποιηθεί πρόσφατα στα πλαίσια της Κριτικής Θεωρίας. Πρόκειται για έναν χώρο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την σύγχρονη κοινωνική θεωρία και η αναδρομή στα πρώιμα «παραδείγματα» μελέτης της μπορεί να ενταχθεί με τρόπο γόνιμο στο σχέδιο μιας «υλιστικής διόρθωσης» του επικοινωνιακού παραδείγματος το οποίο διατρέχει τον ανά χειράς τόμο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Gadamer-Adorno-Horkheimer, *Για τον Νίτσε*, Ίνδικτος, Αθήνα 2003, σελ.17-19.
2. Max Horkheimer, «Ο Νίτσε και το προλεταριάτο», στο: Ζ. Σαρίκας (επιμ.), *Ο Νίτσε και η πολιτική. Ολοκληρωτισμός ή δημοκρατία;* Νησίδες, Σκόπελος 2004, σελ. 190.